

Çeviriler

ON DOKUZUNCU YÜZYIL OSMANLI REFORMLARINA ARAÇ OLARAK FRANSIZ DİLİ *

Roderic H. DAVISON
(Çev. Çiğdem ERKAL İPEK)

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız dilinin özel bir yeri vardı. Dil hem Türk hem de Türk olmayan Osmanlı uyruklu aydınların ikinci dili durumuna gelmişti. Fransızca, Osmanlıların doğrudan veya bir tercüman aracılığıyla Avrupalılarla iletişim kurdukları alışılmış bir araçtı. Devlet dairelerinin birçoğunda, daha önceleri ikinci dil olarak kullanılan Arapça ve Farsçayı gölgede bırakmıştı. Bu gelişmeler, sadece 1789 yılındaki Fransız İhtilâli'nin bir sonucu olarak ortaya çıkmadı. Fakat yirmi beş yıllık bir süreyi kapsayan ihtilâl ve Napoleon döneminin Fransız politik ve askeri etkisinin yayılması, Fransızların kültürel etkilerinin yayılmasını da beraberinde getirmişti ki, her ikisi de Fransız dilinin yaygınlaşmasını hızlandırmıştır. Zamanla Osmanlılar da yaygın olan bu dili kullandılar. On sekizinci yüzyılda İtalyanca Osmanlı İmparatorluğunda kullanılan belli başlı Avrupa dillerden biriydi, hatta belki de kullanılan başlıca Avrupa diliydi. Osmanlılarla Ruslar 1774 yılında Küçük Kaynarca antlaşmasını imzaladıklarında, kullandıkları ortak dil İtalyancaydı. Ortak antlaşma metni İtalyanca olarak imzalanmıştır.¹

Bundan sonra, Fransızca İtalyancayı geçti.

Fransızcanın önemi tartışmasız bir gerçek olduğu halde, bu dilin Osmanlı İmparatorluğundaki tarihi yazılmamıştır.² Benim buradaki amacım, Fransızcanın on dokuzuncu yüzyılın ortalarında, özellikle de 1839 ile 1878 yılları arasında Tanzimat diye bi-

* Roderic H. DAVISON, "The French Language as a vehicle for Ottoman Reform in the Nineteenth Century", *De la Revolution française à la Turquie d'Atatürk. La Modernisation politique et sociale. Les lettres, les sciences et les Arts. Actes des colloques d'Istanbul*. (10-12 Mai 1989), édites par J.L. Bacque-Gramont et Edhem Eldem, İstanbul 1990, tam alınmıştır. Bu çeviriyi Prof. Davison gözden geçirmiş ve koşulsuz 1995 tarihli mektupla basılmasına izin vermiştir.

1. Bak. Roderic H. Davison, "The Treaty of Kuchuk Kaynarca: A Note on its Italian Text", *The International History Review*, 10:4 (Kasım 1988), 611-621.

2. Klaus Kreiser, "Le rôle de la langue française en Turquie et la politique culturelle allemande au début du xixe siècle", in Hamit Batu et Jean-Louis Bacque-Gramont, eds., *L'Empire Ottoman, la République de Turquie et la France* (İstanbul, 1986), s. 406.

linen devirde, çağdaşlaşmak ve batılılaşmak konusunda başlıca araç konumuna gelişinin yollarından birkaçını işaret ederek böylesine büyük bir tarihe alçak gönüllü bir katkıda bulunmaktadır.

Bu yazıda Fransızcanın, son derece önem taşıyan belli başlı alanlarının bazılarında değinilmeyecek. Örneğin burada basın konusu hiç ele alınmamıştır ki ilk resmi gazete ve sonraları çıkacak resmi olmayan gazetelere de araç olan *Moniteur Ottoman*'ın ve İstanbul'da gelişmekte olan Avrupa basınının dili Fransızca olduğu için bu konunun önemi büyüktür. Dahası, bu yazıda, Türk edebiyatının çağdaşlaşmasında, ister doğrudan Fransızcadan yapılan çevirilerle, ister Türk yazarlara yeni edebi modeller sağlaması yönünden Fransızcanın etkisiyle ilgili hiç bir bilgi yoktur. Ne de Osmanlı İmparatorluğunda eğitim alanında, ister yüksek Osmanlı teknik okullarında bu dilin kullanılıyor olmasından, ister Fransız misyoner okullarından, ister Galatasaray Lisesi'nden veya laik devlet okulları düzeni için Fransız modellerinin seçilmiş olmasından dolayı Fransızca'nın büyük etkisiyle ilgili bilgiler vardır. Ayrıca bu yazıda Osmanlı İmparatorluğunda laik ve sistemli yasaların geliştirilmesinde Fransızcanın etkisi ve Napolyon Kanunu'ndaki dil ve kavramların Osmanlı Kanunnamelerine geçirilmesi konusunun tümüne de değinilmeden geçilmiştir. Son olarak, bu yazıda, Fransızcanın Osmanlı hükümetinin idari düzenlerindeki, özellikle de Fransız sistemine çok şey borçlu olan 1860'lı yılların yeni vilayet yasalarındaki etkisine yer verilmemiştir.

Eğer Fransızcanın Osmanlı basını, edebiyatı, eğitimi, yasaları ve hükümet idaresine olan etkileri incelenmeyecekse, geriye ne kalıyor? O zaman Osmanlı'nın çağdaşlaşmasında Fransızcanın bir araç olduğu konusuna nasıl yaklaşılabilir? Bu yazıda üç ayrı yaklaşım üzerinde durulacak, üç ayrı soruya, kısa cevaplar bulmaya çalışacağım. Birincisi, Osmanlı'yı çağdaşlaştırmaya çalışanların kendileri, yani reformun liderleri gerçekte, Fransızca bilip konuşuyorlar mıydı? İkincisi, Fransızca, yenilikleri -yeni gereçler ve teknikler veya kurumlar veya kavramları -tanıtımda bir araç mıydı? Üçüncüsü, Osmanlı İmparatorluğundaki politik çağdaşlaşma sürecinde Fransızca, karşılıklı konuşmalarda kullanılıyor muydu? Bazı istisnalar olmasına rağmen, herbir sorunun cevabı olumludur.

Osmanlı İmparatorluğunda, çağdaşlaşma oluşumuna karışmış kişilerden bir çoğunun Fransızca kullandığı konusunda hiç şüphe yoktur. Bu durum, nispeten mütevazı mevkilerde ve hükümetin zirvesinde bulunan kişiler için geçerliydi. Doğal olarak da Avrupa ülkelerinden İmparatorluğa getirilen yabancı teknisyen ve uzmanların çoğu da Fransızca konuşuyordu. Fransızca kullanımı, Fransızlarla kısıtlı değildi. Osmanlı İmparatorluğundaki elektrikli telgrafın başlangıcı ile ilgili çalışmalar yaptığım için, ve-

receğim örneklerden bir kısmı bu konu üzerine olacaktır. Anadolu üzerinden geçen, İstanbul'dan Bağdat ve Basra'ya uzanan ilk telgraf hattının yapımı 1858 yılında bir İngiliz ekibiyle yapılan anlaşmaya dayanıyordu. Osmanlı telgraf hattının genel müdürünün, ekibin başkanı Albay M.A. Biddulph'a verdiği talimat Fransızcaydı. Dahası, talimat şu koşulu içeriyordu : I l adressera de temps en temps a la Direction Generale un rapport *en Français* sur l'etat des travaux de la ligne".³ Birbiri ardısıra Osmanlı İmparatorluğuna gelen Prusyalı ve Alman danışmanların ilki olan Helmuth von Moltke de dahil Osmanlı hükümeti tarafından işe alınan batılı askeri uzmanlar da Fransızca konuşuyorlardı. Moltke'nin 1830'lu yıllarda Osmanlı İmparatorluğunda çalıştığı dört yılı kapsayan dönemde bazı Türk subayları da Fransızca öğrenmeye başlamıştı. Moltke çağdaş dünyanın tehlikelerini ve askeri reformların gerekliliğini bir türlü anlayamayan ulemadan birinin öyküsünü anlatmakta : "Neden bugün bile, " diye sormuş din adamı, "Allah'a kalpten inanmış keskin kılıçlı on bin Osmanlı atlarına atlayarak Moskova'ya gitmesinler?" "Neden olmasın," diye cevap vermiş bir subay, "eğer pasaportlarına Rus elçiliği tarafından vize verilmişse?" Fakat Avrupalı bir eğitim almış olan subay Fransızca konuşuyormuş.⁴ Bu kimse sayıları gitgide artmakta olan Fransızca konuşabilen Osmanlı subaylarından biriymiş.

Ayrıca bu dili konuşan yabancı teknisyenlerle orta sınıf Osmanlılar da vardı. Fakat Tanzimat Devri'nin belli başlı devlet adamları da-tabii bazıları diğerlerinden daha iyi olarak - Fransızca konuşuyorlardı. Bu, padişahların en azından biri için de geçerliydi. Kendi çapında gayretli bir yenilikçi olan II. Mahmut (1808-1839) Fransa'dan, Fransızca olarak öğrenebilecek şeylerin önemini kavramıştı ama kendisi belki de bu dilden ancak bir iki kelime biliyordu. Moltke, kuşkusuz abartıyordu ama, II. Mahmut'un Fransızca, Almanca veya İngilizce'nin bir hecesini bile anlamadığını söylemişti.⁵ Fakat 1839 yılında II. Mahmut'tan sonra tahta çıkan ve çağdaşlaşmaya daha çok yatkın olan Abdülmecid'in Fransızca bilgisinin oldukça fazla olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda Fransızca öğretmeni olan özel bir sekreteri vardı. 1847 yılında jeolog J. Lawrence Smith ve misyoner Cyrus Hamlin adlı iki Amerikalı, Samuel Morse'un telgraf aletini Abdülmecit'e deneylerle açıklarken yirmi dört yaşındaki padişah, Latin harflerinin kullanıldığı kodları hemen anlamış ve sarayın uzak odalarından birine kurulmuş olan diğer aletten gelen deşifre edilmiş mesajı Hamlin ile birlikte okumuştur. Dahası, Hamlin telgraf aletinin önüne oturmak için bir sandalye rica ettiğinde, padişah hemen, "Mettez une chaise!

3 M.A. Biddulph, *Report, Explanatory of a Man of the Telegraph Lines of the Ottoman Empire* (Londra, 1860), s. 17, 17 Ağustos 1858, İstanbul tarihli talimat.

4 Helmut von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, 5th ed. (Berlin 1891), s. 413-14.

5 a.g.y., s. 408.

Mettez une chaise!" diyerek maiyetindekileri şaşkına çevirmişti çünkü görgü kuralları padişahın huzurunda kimsenin oturamayacağını söylüyordu.⁶ Anlaşıldığına göre 1861 yılında ağabeyi Abdülmecit'ten sonra tahta geçen ve hüküm sürerken kendi topraklarının dışına barış içinde çıkan - Paris, Londra ve Viyana'yı ziyaret etmişti - tek padişah olan Sultan Abdülaziz ağabeyinden daha az fakat babası II. Mahmut'tan daha fazla Fransızca biliyordu.

Tanzimat Devrinde Osmanlı İmparatorluğunda devlet adamları padişahтан daha etkili bir güçtü. O ilerici yüksek memurlar hemen hemen her zaman Fransızca kullanabiliyorlardı. Batılılaşma reformlarında en göze çarpan kişiler Reşid, Âli, Fuad ve Midhat Paşalardı. Hepsi Fransızca biliyordu.

1839 yılında okunan Tanzimat Fermanı'nın babası olan ve birçok kez dışişleri bakanlığı yapmış, altı kez sadrazam olmuş Mustafa Reşid Paşa Fransızca'yı, diplomatik bir görev için gittiği Paris'te, daha sonra da 1830'larda Londra'da bulunduğu zaman öğrenmeye başlamıştı. Mutlaka Reşid Paşa dili kendi kişisel girişimleriyle de öğrenirdi ama bu konuda II. Mahmut tarafından ısrarla yönlendirilmişti. Çağdaşlarının ifadelerine göre dile hakimiyeti neredeyse mükemmeldi.⁷ Reşid Paşa'nın taraftarı ve baş politik mirasçısı, sekiz kez dışişleri bakanlığı ve beş kez sadrazamlık yapmış olan Mehmed Emin Âli Paşa da, konuşurken Reşid Paşa kadar akıcı bir üsluba sahip olmasa da, Fransızca'yı iyi derecede biliyordu. Bu dili Tercüme Odası'nda çalışırken öğrenmeye başlayan Mehmet Emin Âli Paşa daha sonra 1830'lu yıllarda Viyana'daki Osmanlı Elçiliğinde ikinci sekreter olarak görev yaparken kişisel çalışmalarıyla öğrenimine devam etmişti. Daha sonraki yıllarda, arkadaşlarına elçiliğin bahçesinde bulunan, altında saatlerce Fransızca çalışmış olduğu büyük bir ağacı göstermiştir.⁸ Onun Fransızca yazı dili mükemmeldi. Söylendiğine göre, ölümünden sonra, önemli bir konuda diplomatik bir not kaleme almak gerektiğinde Âli Paşanın notlarından bazıları örnek olarak kullanmak için dosyalardan çıkartılmış.⁹ Âli Paşa'nın her ne zaman dilesse "Fransızca bir sekreter" in, yani bu dilde yazışma konusunda uzman birini hizmetinde bulundurduğu akıldatılmalıdır. En azından 1860'lı yılların sonlarına doğru kısa bir zaman için bu kişi gerçek bir Fransız olan ve bir süre için İstanbul'da çıkan *La Turquie* gazetesinde editörlük ya-

6 Cyrus Hamlin, *Among the Turks* (New York, 1878), s. 187-91.

7 Ercümen Kuran, "Reşid Paşa", *İslâm Ansiklopedisi* 10, s. 701. Ayrıca bak. Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* (Princeton, 1963), s. 36-38 ve notlar.

8 Ali Fuad, *Rica-i Muhimme-i Siyasiye* (İstanbul, 1928), s. 56.

9 İbnülemin Mahmud Kemal Inal, *Osmanlı devrinde son sadrazamlar* (İstanbul, 1940-1953), s. 43, n. 1.

pan Charles Mismar'di. ¹⁰ Fakat çoğunlukla, Âli Paşa kendi yazışmalarını Fransızca olarak kendisi kaleme alırdı. Aynı zamanda madunlarının Fransızcasını da düzeltirdi.

Fransızca'yı belki de en iyi bilen devlet adamı ve Avrupalı diplomatlar ve konuklar arasında Fransızca hazır cevaplığıyla ün salmış olanı, Reşid Paşa okulundan yetişmiş olan bir başkası da, reform tedbirlerinin bir çoğunda Âli Paşa ile birlikte çalışmış olan Keçecizade Mehmed Fuad Paşadır. Fuad Paşa beş kere hariciye nazırlığı ve bir kere se-raskerlik görevinde bulunmanın yanı sıra iki kere de sadrazamlık yapmıştı. Fransızca'yı Mektep-i Tıbbiye'de öğrenciyken öğrenmiş, Tercüme Odası'nda çalışırken ve daha sonra aldığı diplomatik görevlerde, ilerletmişti. Fuad Paşa 1869 yılında öldüğünde Londra *Times* gazetesinin bir muhabiri 1844 yılında onunla İspanya'da tanıştığını söylemiş ve o zamanlar için bile şunları aktarmıştı : "Fransızca'yı o kadar akıcı konuşuyordu ki, başındaki fesi olmasa herkes onu Fransız sanacaktı" ¹¹. Rus kaçılyası Gorchakov, St. Peterburg'daki Osmanlı büyükelçilerinden birine, Fuad Paşa ile Âli Paşa'nın mektuplarını "büyük bir ilgiyle" okuduğunu söylemişti. "Ben kendim bile onlardan, Fransızca'nın inceliği konusunda dersler alıyorum", demişti Gorchakov. "İnsan bu yazıların İstanbul'da değil de Paris'te yazılmış olabileceklerini ciddi ciddi düşünürdü." ¹²

Vali olarak vilayet yönetimlerine yaşam kazandıran, iki kez sadrazamlık yapmış olan ve 1876 anayasasının en önemli yazarı olarak kabul edilen Ahmed Şefik Midhat Paşa'nın akıcı olmasa da yeterli bir Fransızcası vardı. 1866 yılında Romanya Prensi Karl'ın maiyetindekilerden biri Mithat Paşa'nın "bir tercümana ihtiyacı olmadan bu dilde sohbet edebilecek kadar Fransızcaya hakimiyeti" olduğunu belirtmişti. ¹³ Fakat Mithat Paşa hiç bir zaman Fransızca konuşurken kendisini rahat hissetmemişti. Midhat Paşa anılarında, 1858 yılında Fransızca öğrenmek için Avrupa'ya gittiğinde otuz beş yaşında olduğunu anlatarak Fransızcanın politik yaşamda ve Osmanlı İmparatorluğunun ilerlemesindeki önemi üzerinde durmuştur. ¹⁴ Bu açıdan bakacak olursak Reşid, Âli ve Fuad Paşalar'ın Fransızca öğrendikleri zaman yaşları daha küçükmüş. Midhat Paşa'ya düşman olan Cevdet Paşa, Midhat Paşa'nın Fransızcasının alelelade bir ayakkabıcıdan daha iyi

10 Charles Mismar, *Souvenirs du monde musulman* (Paris, 1892); I. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*, 4 (İstanbul, 1955), s. 223.

11 *The Times* (Londra), 16 Şubat 1869, 5a, Paris zamanına göre 15 Şubat. Ayrıca bak. Roderic H. Davison, "Fuad Paşa", *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı, 2, s. 934-36.

12 Dışişleri Bakanlığı Hazine-i Evrak (bundan sonra DBHE denilecektir), Siyasi Karton 6, dosya 11, Caratheodary to Fuad n. 2632-242, 27 Aralık 1867.

13 *Aus dem Leben König Karls von Rumänien : Aufzeichnungen eines Augenzeugen* (Stuttgart, 1894), 1, s. 138.

14 Midhat Paşa, *Hayat-ı Siyasiyesi, hidematı, menfa hayatı...1 : Tabsıra-i ibret* (İstanbul, 1325), s. 12-13.

olmadığını söyleyerek alay etmiştir.¹⁵ Yine de Midhat Paşa bu Fransızca bilgisinden fayda sağlamıştır. Midhat Paşa'nın tek oğlu olan Ali Haydar Midhat'ın, Midhat Paşanın 1884 yılında ölümünden sonra bile olsa Beyrut'taki bir okulda Fransızca okumuş olmasının önemli sayılmasının yanı sıra bunun babasının dileği doğrultusunda yapılmış birşey olduğu düşünülebilir.¹⁶ Oğlunun yazılı Fransızcasının, tamamen akıcı olduğu halde, sanki bu dili kulaktan öğrenmiş biri gibi hatalar içeriyor olması ve bazen kelimeleri doğru olarak değil de fonetik özelliğine göre yazması ilginçtir. Ali Haydar Midhat, Osmanlı devlet adamları listesine dahil değildi ama Sultan II. Abdülhamid'in yönetimine karşı çıkan Jön Türklerle yakından ilişkisi olan bir yenilikçiydi.

Öte yandan Ahmed Cevdet Paşa Osmanlı ulemasına mensup olması ve yine aldığı bazı görevler nedeniyle bir devlet adamı olarak daha önemli bir yer tutar. Cevdet Paşa *Mecelle* denilen medeni kanunun yasalaştırılmasından ve bir adliye nazırı olarak da mahkeme usulünün bazı önemli yönlerinin yeniden düzenlenmesinden sorumluydu. Cevdet Paşa yaşamına *ulemadan* biri olarak başlamış, daha sonra bu statüden, devlet hizmetinde bir bürokrat konumuna geçmişti. O da, henüz ulemadan biriyken Fransızca öğrenmişti ama bunu ilk başlarda diğerleri anlamasınlar diye gizli gizli yapmıştı. Anlaşılan Cevdet Paşa Fransızca'yı hiçbir zaman güzel konuşamamıştı ama bu dili rahatça okuyabiliyordu.¹⁷

Osmanlı hükümetinin zirvesindeki bu adamların ve onlar gibi önemli durumlarda olmayan diğerlerinin Fransızca'yı biliyor olmaları gerçeği, bu insanların yerleşmiş batılı kanunları ve kavramları daha çok anlayabilmeleri demektir. Dil onlar için batılılarla iletişim kurmak için bir araç, fikirlerin aktarılması için önemli bir yol anlamındaydı. Bu insanlar büyümekte olan Fransızca-bilenler grubunun bir parçasıydı ; bir dereceye kadar sadece Türkçe veya doğu dilleri bilen diğerlerinden ayrı tutuluyorlardı.

Osmanlı bürokratlarının en kıdemlilerinden ilk üçü, Osmanlı Devleti'nin yurt dışındaki diplomatik hizmetlerindeki en önemli memuriyetlerden bazılarını doldurmuştu. Elbette ki Fransızca özellikle diplomatlar ve Osmanlı Hariciye Nazırlığı'ndaki bürokratlar arasında etkiliydi. Fransızca, karşılıklı olarak, Osmanlı büyükelçileri, orta elçileri ve konsoloslarının, İstanbul'da kendi hariciye nazırlarıyla konuştukları dil haline gelmişti.

15 Ebil'ülâ Mardin, *Medeni hukuk cephesinden Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895)* (İstanbul, 1946), s. 10, n. 7, ve 142-44, n. 121.

16 Ali Haydar Midhat, *Hatıralarım*, 1872-1946 (İstanbul, 1946), s. 139. bak. Ali Haydar Midhat'tan John Murray'e ; 6 Ağustos 1903, John Murray'ın dosyası.

17 Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve zamanı* (İstanbul, 1332), s. 34-35 ; Mardin, *Cevdet*, s. 30-33, n. 56. Fatma Aliye, Cevdet Paşa'nın kızıdır.

Ulusal ve anadil dışındaki bir dilin bu şekilde kullanılması on dokuzuncu yüzyılın ortalarında oldukça doğal sayılan birşeydi. Uluslararası bir dil olan Fransızca tüm diplomasi dillerinin üzerindeydi. Sadece Fransa değil, aynı zamanda Rusya, İtalya, Avusturya (1867 yılından sonra Avusturya-Macaristan) yeni Avrupa'nın altı büyük devletinden dördü işişlerinde diplomatik iletişim aracı olarak Fransızca'yı kullanıyordu. 1856 yılında toplanan Paris Kongresinden sonra Osmanlı İmparatorluğu da nezaketen büyük bir devlet sayılmıştı. Avrupa Devletler hukukuna dahil edilmesinin bir nedeni de baştaki devlet adamlarının ve diplomatlarının Fransızca kullanmalarıydı.

Osmanlı hariciyesi, reform döneminin en önemli batı yanlısı yeniliklerinden biriydi. Daha önce Osmanlı Devletinde, 1790'larda başarısızlığa uğramış olan bir adım sayılmazsa, diplomatik bir kuruluş yoktu. Diplomasi, sadece 1830'larda ve sonrasında Avrupa'nın belli başlı başkentlerinde Osmanlı ikamet elçilikleri açıldıktan sonra başlamıştı. Osmanlı diplomatlarının hemen hemen hepsi Fransızca, genellikle de iyi Fransızca konuşuyor ve çoğunlukla da iyi yazıyordu. İstanbul'daki hariciye nazırlığının bünyesinde Fransızca yazışmalar konusunda uzmanlaşmış kişiler vardı. Gorchakov'un övgüsünü bir dereceye kadar daha genel bir ifadeyle tekrarlayan Avusturya kançileryası, "Türk Hükümeti'nden gelen resmi yazılar genelde... iyi ve ... ustalıkla kaleme alınmıştır" demişti.¹⁸

Fransızca bilgisi hariciyeci olabilmek için arzu edilen bir vasıf sayıldığından Osmanlı padişahının belli sayılardaki Rum, Ermeni ve Mısırlı tebaası, hatta tamamen Batı Avrupa kökenli olan tebaası dahi hariciyeye kabul edilmişti. Bu diplomatik kuruluş Fransızca bilenlerin kaynaştığı bir ortamdı. En göze çarpan diplomatlardan biri sayılan Kostaki Musurus Paşa, bir Osmanlı Rumuydu ; otuz beş yıl boyunca Londra'da büyükelçi olma ayrıcalığına sahip olduğu ve oldukça iyi yazabildiği halde, İngilizce'yi pek iyi konuşamıyordu. Onun asıl dili Fransızca'ydı.¹⁹ Özellikle Türkçe gelen telgrafaların deşifre edilmesi için Osmanlı elçiliklerinin bazen özel sekreterleri olurdu çünkü çalışanların çoğu Fransızca'yı daha iyi bilirdi. Öyle bir an gelmişti ki, Londra Büyük Elçiliğinde Musurus'un ardılı olan İtalyan kökenli Rüstem Paşa, idaresindeki memurla-

18 Haus-Hof-und Staatsarchiv (Vienna), Politisches Archiv XII-90, "canevas", Beust to Prokesch-Osten (İstanbul)'in içinde, numaralandırılmamış, 10 Kasım, 1867. Hüseyin Ağa (İstanbul 1308-1891) tarafından yazılmış olan bir risale, *Diplomasi usulu kitabeti-Style diplomatique*, Fransızca ve Türkçe bazı diplomasi terimleri, Fransız ünvanları, hitabet terminolojisi, vb. konusunda yol göstermiştir. Kuşkusuz ki bunun öncülleri de vardı. Yazar dışişleri bakanlığının tercüme bürosunda çalışıyordu.

19 Thomas Edward Kebbel, *Lord Beaconsfield and Other Tory Memories* (New York, 1907), s. 219-20, Ann Pottinger Saab'ın alıntısı, "English and Irish Reactions to the Massacres in Lebanon and Syria, 1860", *The Muslim World* 74 : 1 (Ocak 1984), 22. Musurus hakkında bak. Sinan Kunalalp, "Bir Osmanlı diplomat : Kostaki Musurus Paşa, 1807-1891", *Belleter* 34 : 135 (Temmuz 1970), 425-26.

rın hiç birinin gelen telgrafları deşifre edebilecek kadar Türkçe bilmediğini fark etmiş -o sıralar Türk sekreter izindeymiş - ve telegrafı kendisi deşifre etmişti ama Fransızca olarak.²⁰

Diplomaside Fransızca kullanımının bazen sorunlar yarattığını da belirtmek zorundayız. Bu tür bir sorun 1856 yılında, Paris Kongresinde Kırım Savaşını sona erdiren bir barış antlaşması kaleme alınırken, Osmanlı Hükümetinin en yüksek etki alanında önemli bir konu haline gelmişti. Osmanlı Devleti'nin müttefiği olan İngiltere ve Fransa'nın ısrarlarıyla anlaşmada, genellikle Batı'da *Hatt-ı Hümayun*, Türkiye'de ise İslahat Fermanı diye bilinen reform kararnameyi olan ve o sıralarda da yeni ilan edilmiş olan 18 Şubat 1856 İslahat fermanı da zikredilecekti. Osmanlı Devleti bu kararname-den söz edilmesini sadece baskı altında kabul etti. Dahası, Osmanlı Devleti bu konunun, yabancı güçlerin, yani antlaşmayı imzalayan diğer ülkelerin, sanki antlaşmanın bir yükümlülüğüymüş gibi, *Hatt-ı Hümayun*'un yerine getirilmesini istiyorlar görünüşü altında Osmanlı'nın iç işlerine karışma hakları varmış hissini verebilecek bir dilde yazılmasını istemedi.

Bu yüzden Paris'te, Hatt-ı Hümayun'u Padişah'ın kendiliğinden çıkarttığını ve devletlerin bunu "dikkate alması" gerektiğini belirtecek bir antlaşma maddesi teklif edildi. Elbette ki konferansta ve antlaşmada kullanılan dil Fransızcaydı ve Fransızcada kullanılan ifade güçlerin anlaşmadan "prennent acte" etmeleri idi. Osmanlı'nın Paris'teki delegesi Âli Paşa bunu İstanbul'a telgrafla bildirince Heyet-i Vükelâ'da kıyametler koptu. Nazırların çoğu Fransızca'yı ya hiç bilmiyor ya da yetersiz biliyorlardı. Onların görüşüne göre "prendre acte" deyimini bir garanti vermek veya bir anlaşma yapmak anlamına gelebilirdi. Bütün sözlükleri karıştırdılar ve "acte" kelimesinin yazılı döküman anlamına - Türkçe karşılığıyla senet anlamına - geldiğini buldular. Bu kelime -onların deyimleriyle *mukavele* veya *tekeffül* veya *kefalet* ve *taahüd* - yani garanti ve anlaşma fikrini de beraberinde getiriyordu. "Prendre acte"nin, deftere kaydetmek yani *kayıd* ve *derhatır etmek* gibi bir anlam içerdiği görünüyordu. Nazırlar bunu kabul edemezlerdi. Birkaç gün için görüşmeler durdu. Sonunda devletlerin Hatt-ı Hümayun'un "yüksek değerini tanıdıkları" şeklinde, - Fransızcası "constatent la haute valeur" olan - yeni bir deyim bulundu. Bu deyim Türkçeye *kadir-i âlisini isbat ederler* olarak çevrildi. Bu bakanların kabul edebilecekleri bir ifadeydi. Mutlaka Âli Paşa kendisi "prendre acte" deyiminin tehlikeli olmadığını biliyordu ; hatta Osmanlı diplomatları bu deyimini daha önce

20 Başbakanlık Arşivi (İstanbul), Yıldız tasnifi, Kısım 18, Evrak 75-4, Zarf 75-4, Karton 51, Londra Büyükelçisinden (Rüstem) Osman Bey'e, Yıldız Sarayı, 5 Haziran 1890.

kullanmışlardı ve daha sonra da kullanacaklardı. Fakat Osmanlı düzeninde heyet-i vükelânın bir bütün olarak antlaşma dilini onaylaması gerekiyordu. Fransızca'da deyim kurma tarzıyla ilgili çıkan da sorun böyleydi işte.²¹

Bununla beraber, arasına meydana gelen sorunlar Fransızcanın Osmanlı diplomatları tarafından sürekli kullanımını etkilemedi ve bu dilin kullanımını İmparatorluğun Avrupa uluslar topluluğu ile bütünleşmesini ilerletmişti. Dil, Osmanlı devlet adamları ve diplomatları tarafında kullanıldığında güçlü bir bağ olup çıkıyordu. Dahası fikirlerin çağdaştırılması konusunda bu Fransızca bilenler bir köprü, Fransızca da araç olmuştu. Sadece Reşid, Âli ve Fuad Paşalar değil, Osmanlının Fransızca bilen, seçkin sınıfından diplomatik bir kariyere sahip diğerleri de daha sonraları Babiâli en üst yönetim memuriyetlerinden bazılarına geldiler.

Fransızcanın, Osmanlı İmparatorluğunda çağdaşlaşmanın bir aracı haline gelmesinin ikinci bir yolu da Fransızca kelimelerin ve bu kelimelerle ilgili anlamların Türkçeye geçirilmesiydi. Bu sürecin iki ayrı yüzü vardı. Birincisi sonradan Türkçe bir kelime haline alan Fransızca kelimenin doğrudan kabulü. Diğer Fransızca terimlerin anlamını ifade etmek için yeni Türkçe terimler yaratmak. Her iki durumda da Fransızca kökenli terimler Osmanlı İmparatorluğuna engin bir yenilikler -yeni gereçler, kurumlar, kavramlar - alanı taşıyordu. Doğal olarak bu yeniliklerin hepsi Fransız kökenli değildi fakat kaynakları ne olursa olsun Türk anlayışına Fransız görüşünü altında girmişlerdi. Fransızca terimleri ödünç alma süreci kuşkusuz ki on dokuzuncu yüzyıldaki reform devrinden önce başlamış fakat o yıllarda yoğun bir şekilde hızlanmıştır ve bugüne kadar da devam etmiştir.

Doğrudan Türkçe'ye aktarılmış olan Fransızca kelimelerin birkaç örneği, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki elektrikli telgraf tarihinden verilebilir. İlk telgraf hattı, Kırım Savaşı'nın sonuna doğru 1855 yılında, İstanbul'u Batı Avrupaya bağlamıştı. O andan itibaren de *elektrik* ve *telgraf* sözcükleri Türkçeleşmiş oldu. Her iki sözcük de uluslararası bir terim olduğu halde Türkler arasında kullanılmaya Fransızca'nın aracılığıyla başlamıştı. Balkanlar'daki belli başlı Osmanlı telgraf hatlarını İngilizler ve Anadolu'da da Fransızlar kurmuştu fakat her iki bölgede de kullanılan deyimler Fransızca'ydı. 1850'lerde ve 1860'larda Osmanlı hükümetince telgraf üzerine çıkartılan ilk yasalar ve yönetmeliklerde, malzemeler için kullanılmış ve artık Türkçeleşmiş olan, şu sözcüklere rastlıyoruz : *izo-*

21 Başbakanlık Arşivi, İrade tasnifi, 1272, Hariciye, no. 6538-1, 6652-4, 6590, 6592-4, 6592-5, 6592-6, Osmanlı Devletine ve Paris'teki Âli Paşa'ya 28 Şubat 1856'dan 9 Nisan 1856'a kadar gönderilen telgraflar ; Public Record Office, FO27-1165, Clarendon'dan Palmerston'a no. 71, 23 Mart 1856 ve ilişigindeki.

latör, porselen, tandur, pil, kablo. Makina da çok kullanılmıştır fakat büyük bir ihtimalle bu sözcük Türkçe'ye daha önce İtalyanca'dan girmişti.²² Oluş bildiren sözcüklerde de Fransızcılığın etkileri görülüyordu : *servis, prose verbal* (büyük bir ihtimalle proces-verbal'in yanlış algılanmış hali), *şifre*. Oluş bildiren terimlerden biri olan *komnikasyon* ya da *komünikasyon* sözcüğü Türkçe'de kök salamamışa benziyor ; onun yerine *muhaberat* kelimesi tercih edilmişti.

Hem oluş bildiren hem de bir nesne olan bir başka sözcük ise Türkçe'ye iyice yerleşmişti *jurnal* (günce). Telgraf çalışanlarının ve özellikle kontrol memurlarının bazıları kurallara göre bu tür kayıtlar tutmak zorundaydılar. II. Abdülhamid devrinde (1876-1909) bir casus veya gizli bir ajan tarafından hazırlanmış olan, genellikle düzene karşı faaliyetleri olduğundan kuşku duyulan birinin suçlandığı gizli rapor anlamına gelmeye başlayan *jurnal* korkulan bir sözcük halini aldı. İlk zamanlarda kontrol memurları için çıkartılan yönetmeliklerde anlaşılmasız terim kullanılmıştı : شفد و استاسيون *şefid vasitasyon* veya benzer bir şekilde okunabilecek olan شف د و استاسيون *şef dö istasyon* yazılmıştı. Halbuki bu terim şef dö istasyon diye yazılmalıydı. Terim, telgraf istasyonu şefini betimlemek için hiç kullanılmamış gibi görünüyor ; onun yerine *müdür* kullanılmıştır.

Varolan teknolojilerin kaynağı Fransa'dan başka yerler olduğu halde, Fransızca terimler sayesinde Osmanlı tebaası, on dokuzuncu yüzyılda diğer alanlarda görülen teknolojik gelişmelerle tanışmış olmuş ya da en azından bunların farkına varmıştır: *Şemindefer, tünel, tramvay*. Bu liste daha uzatılabilir. Listeye uygulamalar ve kurumlar da dahil edilebilir : *Konsolide* (konsolide edilmiş borçlar), *abone, lise, konstitusyon*. Bununla beraber sonuncu sözcük Türkçe'de hiçbir zaman pek yaygınlaşmadı ve bunun yerine Türkçe-Arapça karşılıklar uyduruldu. Bunlar arasında en çok kullanılan *kanun-i esasî*'dir.

Yeni kavramlar için Fransızca sözcükleri olduğu gibi almak yerine Türkçe deyimlerin icat edilmesi Fransızca sözcüklerin veya deyimlerin Osmanlı İmparatorluğunda çağdaşlaşmak için bir araç olması yolunun başka bir yönüdür. Buna bir örnek olarak Fransızcadaki "patrie" (babavatan ya da Türklerde kullanılan şekliyle anavatan) kavramının, bir kişinin köklerinin bulunduğu yer anlamında, *vatan* olarak aktarılmasını verebiliriz. Bu süreç aşağı yukarı, 1839 yılında, vatan'ın yeni anlamında iki kez kullanıldı.

22 Bu örnekler *Düştur*, 1. baskı, (İstanbul, 1289)'daki kanunlar içine serpiştirilmiştir. Özellikle s. 368-73 arasına ve Asaf Tannku'l'un dokümanlarının bir çoğuna. Asaf Tannku'l, *Türkiye Posta ve Telgraf ve Telfon Tarihi ve Teşkilat ve Mezuatı* (Ankara, 1984), özgün kaynak ve açıklamaların geniş bir özeti. Bak. özellikle s. 294 ve 636-38.

miş olduğu *Gülhane Hatt-ı Şerif*'i yani *Tanzimat Fermanı* ile başlamıştır.²³ Vatanperver ve vatanperverlik deyimleri Türkçe'de aynı Fransızca'daki eşanlamlı kelimeler kadar yerleşmişti. Bu deyimler, başka kaynakların yanısıra, Türkçe'de son yıllarda kullanılmaya başlayan sözcükleri tanımlayan, 1870 yılında yayınlanmış ayrıntılı bir sözlükte de görülmektedir.

Aslında bu sözlük, Fransız dilinin Osmanlı İmparatorluğunda çağdaşlaşmak için nasıl bir araç olduğunu gözler önüne seren başka bir örnektir. On iki yıl boyunca Avusturya Büyük Elçiliği baştercümanlığını yapmış ve hünerli bir doğu dilleri uzmanı olan O. de Schlechta- Wssehrd tarafından derlenmiş olan sözlüğün başlığı içeriğini açıklamaktadır. : *Manuel terminologique français-ottoman, contenant les principales expressions et locutions techniques usitées dans les pieces diplomatiques, administratives et judiciaires ainsi que differents neologismes inconnus aux vocabularies français-tures en usage.*²⁴ Schlechta - Wssehrd önsözünde "Avrupa düşüncelerinin ve kurumlarının Osmanlı İmparatorluğundaki durmadan büyüyen yayılmasının ülkede hakim olan dil üzerine gözle görülür bir etkisi olmuştur" düşüncesini belirtmektedir. Elkitabında, geçmiş yirmi yıl boyunca, kanun, yazışma ve fermanlar da dahil olmak üzere her türlü resmi belgeden ve en iyi İstanbul gazetelerinden toplamış olduğu belki de beş bin kadar Fransızca kelime ve deyim yeni Türkçe karşılıklarıyla birlikte vermektedir. Elden geldiğince, Bianchi ve Handjeri'nin standart Fransızca-Türkçe sözlüklerinde görülen, eş deyimler ve açıklamalardan kaçındığını açıklamaktadır ; yine de bazı kelimelerin uzun süredir kullanıldığını da eklemiştir.

Türkçe kullanımlarda der, Schechta - Wssehrd, "yabancı kökenli modeller gitgide bir ilham kaynağı olmaktadır." Bu süreç devam etmekte olduğundan da eserine eklemelerde bulunmak zorunda kalmıştı. Eserine almış olduğu yeni Türkçe deyimlerden bazıları Türçe'ye olduğu gibi alınmış Fransızca sözcükler olsa da çoğu böyle değildir. Çoğu, Osmanlı İmparatorluğuna Fransızca aracılığıyla getirilmiş olan nesnelere, oluşları, kurumları ve kavramları belirtmek için yeni bir biçimde kullanılmış olan Türkçe sözcükler ve deyimlerdir. Schlechta-Wssehrd bu yeni kullanımları, hükümet öncülüğünde yaşanmakta olan çağdaşlaşma sürecine bağlamakta. "İstanbul'un mevcut Kabinesinin gerçekten etkili bazı faaliyetlerle, memleket için reformlardan yararlı işler elde etmeye çalışması" demektedir. Schlechta-Wssehrd, kendisine yeni sözcük ve kullanım örnekleri teşkil edecek yeni resmi belgeler sağlayacaktır. Bu "Kabine" Âli Paşa'-

23 Bernard Lewis, "The Impact of the French Revolution on Turkey", *Journal of World History* 1 : 1 (Temmuz 1953), 107-8. Enver Ziya Karal'ın *Osmanlı Tarihi* 5 (3. baskı, Ankara, 1970) adlı eserindeki ferman metni, s. 255-58.

24 Vienna : Imprimerie Imperiale, 1870. Alıntılar ve vi'inci sayfalardan alınmıştır.

nın sadrazamlığını yaptığı son hükümet ; Âli Paşa, 1871 yılında, Schlechta-Wssehrd'in elkitabı basıldıktan bir yıl sonra, görevi başında vefat etmiştir.

Gerçekten de Fransızca'dan Türkçe'ye aktarılmış sözcüklerden çoğu çağdaşlaşmanın bir göstergesidir. Yine de birkaç tanesi, çağdaşlaşmanın reddinin, en azından bazı yönleriyle, göstergesi durumundadır. 1876 yılının yaz aylarında, heyet-i vükelâ, Midhat Paşa ile bazı nazırların da çok arzu ettiği yazılı bir anayasa olasılığını tartışırken, Mehmet Namık Paşa Müslümanlardan meydana gelmiş ve İngiliz Parlamentosu gibi düzenlenmiş bir parlamento kurulmasını önermişti. Oldukça tutucu olan sadrazam Mütercim Mehmet Rüşdi Paşa buna sert bir cevap vermişti, "O halde siz bir *ruj* oldunuz".²⁵ Çağdaş bir sözlükte *ruj*'ün anlamı, dudak boyası olmasına rağmen sadrazam, Namık Paşa'yı yüze sürelen renkler yüzünden değil radikal politik renkliliğinden suçluyordu. Ruj Türkçe'de, büyük bir olasılıkla on sekizinci yüzyılın son zamanlarında kullanılan birkaç Fransızca sözcüğü, çağdaş, batılı özgürdüştünce ve laiklik eğilimlerini kınamak amacıyla bir araya getiriyordu. Bunlardan biri *farmason* (franc-maçon), diğeri de *volter* (Voltaire) idi. Her ikisi de alçaltıcı sözcüklerdi. Bu tür kelimeler genel kural içindeki istisnalardı.

Fransızca'nın, çağdaşlaşmakta bir araç halini almasına neden olan üçüncü yol da Osmanlı İmparatorluğunun politik durumunun, gelişiminin, sorunlarının ve bu sorunların bir çaresi olarak gelecekteki politik düzenlemelerin tartışılmasındaki kullanımıydı. Türkçe konuşulan bir ülkedeki gelişmeleri etkilemek niyetiyle yapılan yayınlarda Fransızcanın kullanılmış olması garip görünebilir. Sanırım bu kullanımın üç ayrı açıklaması var. Birisi, politik risale yazarlarının bazılarının, Osmanlı tebaası olduğu halde, Türk olmaması ve Fransızca'yı Türkçe'den daha iyi biliyor olmalarıydı. Diğer bir açıklama da Osmanlı seçkin sınıfının, gün geçtikçe artmakta olan önemli bir kısmının Fransızca biliyor olması. Ve üçüncüsü de, yazıların çoğunun Avrupa toplumunun görüşlerini ve Avrupa hükümetlerini mümkün olduğunca etkilemek amacıyla, hatta bazen daha da ileri giderek Osmanlı'nın görüşlerinden de çok, onları etkilemek amacıyla yazılmış olmasıydı.

Fransızca yazılan bu makalelerin en dikkate değer örnekleri 1867 yılında yazılmıştır. 1867 yılı çok hareketli ve çalkantılı bir yıldır. Girit'te bir yıl önce tutuşturulmuş olan Rum isyanı, Yunanistan ile *enosis* çılgınlıklarıyla devam etmekteydi. Bulgar milliyetçiler vaktinden evvel doğmuş bir başkaldırı sergilemişlerdi. Karadağlılar Osmanlı sınırlarına akınlar düzenliyorlardı. Osmanlı tebaasında olan Sırp prensi Michael gizlice bir anti-Osmanlı ittifakı tertiplerken, Avrupalı güçlerin baskısı altında olan

²⁵ Inal, *Son sadrazamlar*, s. 143.

Osmanlı Devleti son Osmanlı garnizonunu da Belgrat'tan çekti. Fransa, Rusya ve Britanya, her biri ayrı ayrı 1856 yılındaki *Hattı-ı Hümayun*'u daha da ileri götürmesi için Osmanlı Devletine baskı yapıyordu. Sultan Abdülaziz Paris'e ve diğer batılı başkentlere bir yolculuk yapmıştı. Âli Paşa hükümetinin muhalifleri olan Yeni Osmanlılar İstanbul'da filiz vermekte olan bir gazete basımevinde, etkin makaleler yayınlıyorlardı. Yeni Osmanlıların bazıları -en önemlileri Namık Kemal, Ziya ve Ali Suavi- tutuklanıp yurtiçi sürgüne gönderilmemek için Paris'e kaçarak tahriklerine devam ediyorlardı. Politik makalelerin oluşumu, Fransızca yayınlar aracılığıyla işte bu koşullarda gerçekleşmişti. 1867 yılına, "risaleler yılı" da denebilir.

İlk yayım ateşi, İstanbul hükümetinde nazırlık memuriyetlerinde bulunmuş zengin bir Mısırlı prens olan Mustafa Fazıl tarafından açılmıştı. 1866-67 yıllarında Osmanlı Devleti ile arası açık olan Mustafa Fazıl, sürgünde sayılabileceği Paris'te yaşıyordu. Burada Yeni Osmanlıların hamisi konumuna gelmişti. Sonra Mustafa Fazıl, Brüksel'de çıkan *Le Nord* gazetesine bir mektup yazdı ; bu mektup da 7 Şubat 1867 yılında yayınlandı. Bu mektupla Mustafa Fazıl kendisini, milliyetçilik, gelişme ve reform yanlısı olan *Jeune Turquie*'lerin (Yeni Osmanlılara bazen kabaca Jön Türk denirdi) vekili ilân ediyordu. Neredeyse hemen arkasından Şubat'ın 12'sinde İstanbul'da, daha uzun ve yine Fransızca olmak üzere başka bir belge, fakat bu kez bir elyazması olarak elden ele gezmeye başladı. Bu yazının yazarı on senedir Osmanlı'nın diplomatik hizmetlerinde bulunmuş, son olarak da St. Petersburg'da elçi olarak bulunmuş olan başka bir Mısırlı, Halil Şerif Paşa'ydı. 1867 yılında herhangi bir görevi olmayan Halil Şerif Paşa, tüm diğer şehirlerden çok daha fazla sevdiği Paris'te yaşıyordu. 12 Şubat tarihli notunda, Şark Meselesi'nin Osmanlı İmparatorluğu için yarattığı tehlike gözden geçirilmekte, ayrı bir Balkan federasyonunu destekleyen Rus politikasına kafa tutulmakta ve Osmanlı'nın felaketine bir çare olarak anayasal bir rejim önermektedir. Bu, demiştir Halil Paşa, politik sorunları çözecek ve aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik gelişmesine de aracı olacaktır.²⁶ Reformlar hakkındaki bu her iki rapor da İstanbul'daki reformcu çevrelerce kısa sürede ünlenip Türkçe'ye çevrilmiştir.

26 Edouard Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat* (Paris, 1882-1884), 1, s. 231, notların Fransızca özgün metninden bir paragraf vermektedir. Yoksa, notların metinleri bugüne kadar bilinmiyordu. Artık, Başbakanlık Arşivi'nde yazının Türkçe çevirisinin bütünü bulunmuştur. Başbakanlık Arşivi, Yıldız tasnifi, Kısım 33, Evrak 33-29, Zarf 71, Karton 94, ve bu notlar Cevdet Küçük tarafından yayınlanmıştır, "Şark meselesi hakkında önemli bir vesika", *İstanbul Üniversitesi Fakültesi Tarih Dergisi*, 32 (Mart 1979), 626-35. Küçük kimin notlarını bulduğunu bilmiyordu. Bu notları sadeleştirilmiş güncel bir Türkçe'yle sunmuştur. Bu durum hakkındaki açıklamalar için bak. Roderic H. Davison, "Halil Şerif Paşa : The Influence of Paris and the West on an Ottoman Diplomat", *Osmanlı Araştırmaları - The Journal of Ottoman Studies* 6 (1986), 47-65.

Bir ay sonra, Fransızca yazılmış en ünlü risale çıktı, *Lettre adressee a sa Majeste le Sultan par S.A. le Prince Mustapha-Fazıl-Pacha*²⁷ Zaten çok sayıda basılan risale, 1867 yılında ve bunu izleyen yıllarda hem Fransızca hem de Türkçe'ye çevrilerek birçok kez tekrardan basılmıştı. Mustafa Fazıl mektubunda Sultan Abdülaziz'e İmparatorluğunun yeniden doğuşuna öncülük etmesi için yakarıyordu. İlk cümlesi, belki de on dokuzuncu yüzyılda Osmanlıların en çok bilinen Fransızca cümlesiydi : "Sire, ce qui entre le plus difficilement dans le palais des princes, c'est la verite"²⁸. Diğer çalkantı yaratan cümleleri de 1789 devrimini yankılıyor gibi : "Vos suiets de tout culte sont divises en deux classes : ceux qui oppriment sans frein et ceux qui peuples... c'est la liberte". Mektup İmparatorluğun sorunlarını incelemekte, bu sorunları modası geçmiş politik sisteme yüklemekte ve şu çözümü savunmaktadır : Mutlakiyetin sona ermesi, yazılı bir anayasanın benimsenmesi, her vilayette serbest seçimlerle temsilciler meclislerinin kurulması ve her meclisin İstanbul'a yollamak için kendi içinde temsilciler seçmesi.

Birkaç hafta içinde başka bir risale daha boy gösterdi, *Reponse a son Altesse Moustapha Fazıl Pacha au sujet de sa lettre au Sultan* Bu yirmi dokuz sayfalık, "Constantinople, le 15 avril 1867" tarihli ve "un Impartial" imzalı özet Âli Paşa'ya atfedilmiştir.²⁹ Fakat bu yazı Âli Paşa'nın üslubuna hiç uymaz. Padişah'ın ve Âli Paşa'nın politikasını savunan ve anayasa fikriyle alay etmekte olan yazar 1867 yılının karşılıklı politik yazışmalarına katılan kimliği belirsiz bir kişidir.

Bir ay sonra çok daha güçlü gerçek bir hükümet demeci, yine Fransızca olarak çıktı. Bu dışişleri bakanı Fuad Paşa'nın, 1856 yılındaki *Hatt-ı Hümayun* çerçevesinde, reform çabalarını yoğunlaştırmaları için Osmanlı Devletine baskı yapmakta olan Fransız, Rus ve İngiliz hükümetlerinin diplomatik bildirilerine cevap olarak hazırladığı bir muhtıraydı. 25 Mayıs 1867 tarihli bir açık mektup ile birlikte yurtdışındaki Osmanlı diplomatik görevlilere yollanan muhtıra, diplomasi kadar halkla ilişkileri kuvvetlendirmek için de planlanmış ve hemen karşılıklı toplumsal politik yazışmalar alanına girmişti. "Considerations sur l'execution du Khatt-i Humaïoun du 18 fevrier 1856" başlığını taşıyan muhtıra bir önceki on yıl içinde tamamlanmış olan reformları anlatıyor, kusurlarını kabulleniyor, engelleri belirliyor ve gelecek gelişmelere ümitle bakıyordu. Yazı, a-

27 Paris : Imp. Ch. Schiller, 1867, 16 s.

28 Türkçe karşılığı pek ünlü değildir : "Padişahların sarayına en güç giren şey doğruluktur."

29 Kitapçığın metni, içeriğinin özeti ve kaynağı şuradadır: M. Kaya Bilgegil, *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyat Üzerinde Araştırmalar*, I : *Yeni Osmanlılar* (Ankara, 1976), s. 51-105. Şerif Mardin, Âli Paşa'nın yazarlığını kabul etmektedir : *The Genesis of Young Ottoman Thought : A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas* (Princeton, 1962), s. 19, 410. Ben kitapçığın orijinalini hiç görmedim. Bilgegil ile Mardin'in kullandığı kopyalar Paris'te 1867 yılında basılmış.

ralarında ileride de tekrarlanacak olan, "L'on ne saurait improviser la reforme des moeurs" ³⁰ gibi etkili sözlerin bulunduğu çok güzel kaleme alınmış bir yazıydı. Fuad Paşa'nın muhtırası, 1867 yılının dört aylık devresinde Fransızca yazılmış ve yayılmış olan, Osmanlı politik meseleleriyle ilgili beşinci önemli demeçti ; sadece Halil Şerif Paşa'ninkisi el yazması olarak elden ele dolaşmış, diğerkleri basılmıştır.

1867 yılı, Fransızca yazılmış risaleler açısından müstesna bir yıldır fakat bu yılı izleyen yıllarda da birkaç yayına rastlanır. En önemlilerinden biri de, mümtaz bir eyalet olan Tunus'un idari hiyerarşisinde en tepelere kadar yükselmiş ve burada vezir-i ekber olarak karşımıza çıkan, aslen bir Çerkez olan Hayreddin Paşa tarafından yazılmış bir denemedir. 1868 yılında Paris'te basılmış olan *Reformes necessaires aux etats musulmans* adlı yazısı aslında ilk olarak bir yıl önce Arapça basılmış olan hırs dolu kitabı, *Akwam al-masalik fı ma'rifat ahwal al-mamalik'in* ³¹ önsözü olarak basılmıştı. Hayreddin Paşa Arapça ve Fransızca'yı çok iyi bildiği halde, Türkçe'yi pek bilmiyordu. Buna rağmen, 1878-79 yıllarında, Osmanlı İmparatorluğunda II. Abdülhamid'in sadrazamı olmuştu. Denemesi, İslami öğretilerle uyum içinde bulunduğu çağdaş kurumların Batı'dan ödünç alınması ve mutlakiyetin, bir temsilciler meclisi kurulması yoluyla kaldırılmasıyla ilgiliydi. Hayreddin Paşa'nın denemesi Fransızca olarak çıktıktan bir yıl sonra Mustafa Celeleddin adında bir Osmanlı subayının Fransızca bir kitabı yayınlandı. O da, bütçeyi denetim altında bulundurması gerektiğine inandığı bir temsilciler meclisini savunuyordu. Sonraları, isyan eden Karadağlılarla savaşırken şehit düşmüş, koyu milliyetçi bir tümen komutanı olan yazar aslında çareyi Osmanlı İmparatorluğuna sığınmakta bulan Rus karşıtı Polonyalılardan biri olan Konstanty Polkozic-Borzecki adında, doğuştan bir Polonyalıydı. ³²

Politik yazılardaki Fransızca kullanımına vereceğim son iki örnek, önemli kişilerin "siyasal vasiyetname"leri formundadır. Bu tür "vasiyetnameler" rahatlıkla bilinmeyen yazarlar tarafından, tanınmış bir kişinin ölümünden sonra kaleme alınmış sahte belgeler olabilir. Fakat yayınlanmış olan siyasal vasiyetnamelerden bir tanesi gerçekten de, 12 Şubat 1869 tarihindeki ölümünden kısa bir süre önce Fuad Paşa tarafından yazılmış olabilir de. İlk olarak bu yılın sonbaharında İstanbul'daki gazetelerde, anlaşılan hem

30 Melin'in bulunduğu yer : A. Ubicini and Pavet de Courteille, *L'État present de l'Empire ottoman* (Paris, 1876), s. 243-54.

31 Fransızca baskısında yazanın adı "Le General Kheredine" olarak geçiyor. Daha sonra bir Türkçe çevirisi de yayınlanmıştır : İnal, *Son sadrazamlar*, s. 934.

32 Moustapha Djelaleddin, *Les Turcs anciens et modernes* (Constantinople, 1869) ; Paris'te de 1870 yılında yeniden basılmıştır.

Fransızca hem de İngilizce olarak yayınlanmıştır.³³ Elimizde kesin bir kanıt olmadığı halde, Fuad Paşa bu yazıyı rahatlıkla Fransızca olarak yazmış veya dikte ettirmiş olabilir. Gerçek olsa da olmasa da, Fuad Paşa'nın vasiyetnamesi Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası ve memleket için durumlarıyla ve İmparatorluğun yeniden canlandırılması için gerekli olan reformlarla ilgili ciddi gözlemlerin yayınlanmasında Fransızca kullanımına başka bir örnektir. Âli Paşa'nın vasiyetnamesi olarak bilinen 1871 tarihli diğer vasiyetname ilk kez, ancak 1910 yılında basılmıştır. Hem *Revue de Paris*'de, hem de Aali-Pacha'nın *Testament politique*'i olarak ayrı bir kitapçılık halinde yayınlanmıştı.³⁴ Yazar 1871 yılına kadar yaşanan reformun başarılarını yeniden incelemekte, bazı başarısızlıkları itiraf etmekte ve Sultan Abdülaziz'e genelde liberal nitelikli oldukça özel öğütler vermekte ama bir parlamentonun kurulmasını savunmamaktadır. Bir zamanlar Âli Paşa'nın olduğu kabul edilen vasiyetnamenin artık sahte olduğu ispatlanmıştır. Başbakanlık Arşivi'nde "Vasiyetname"nin kısaltılarak ve değiştirilerek alınmış olduğu, başka bir amaçla yazılmış olan çok daha uzun bir elyazması bulunmuştur. Yazar bir Avrupalı veya bir İstanbul Levantenini ola-bilir.³⁵ Belki de bir kitapçık veya bir gazetede tefrika olması tasarlanmış olan bu yazı gerçekte zamanın Fransızca politik yazılarına katılmanın başka bir yoluydu.

Fransızca yapılan tüm bu politik tartışmalar sadece küçük bir grup Osmanlı'yı ve dağınık bir biçimde de Avrupa toplumunu etkilemişti. Osmanlı kitleleri okuma yazma bilmiyordu ; okuma yazma bilenlerin çoğunluğu da sadece kendi dillerini, yani ya Türkçe ya da başka bir dili biliyorlardı. Fakat Osmanlı İmparatorluğundaki reformlar da küçük bir gruptan kaynaklanmıştı ve bu seçkin grup için Fransızca önemli bir araçtı. Reformlar yukarıdan gelmişti. Burada sözü geçen risaleler, Osmanlı İmparatorluğunun, seçimle gelen bir parlamentoyu resmileştiren ilk anayasasının 1876'da yürürlüğe girmesinden önce yaşanan politik çalkantı yıllarında yazılmıştı. Risalelerin, sonunda anayasa deneyimine ulaşan bu süreçte bir rolü vardır. Bu da küçük bir grubun işiydi. Bir subay ve harp akademileri nazırı olan Süleyman Paşa ateşli bir anayasa yanlısıydı. Süleyman Paşa bazı Türklerin, hatta politik yönden bilinçli bazılarının 1789 yılında gerçekleşmiş olan Fransız ihtilalini taklit edebileceklerini ve politik sorunları istibdatı kahvehaneler-

33 Ben vasiyetname'nin orijinalini gazetelede göremedim. *The Levant Times and Shipping Gazette*, 4 Ekim 1869, bu tür bir yayının diğer gazetelede bulunduğundan söz etmektedir. Vasiyetnamenin daha sonraki basımları, güvenilirliği ve dili hakkındaki tartışmalar için bak. Roderic H. Davison, "The Question of Fuad Paşa's Political Testament", *Belleken* 23: 89 (Ocak, 1959), 119-36.

34 *Revue de Paris* 17 : 2 (1 Nisan 1910), 505-24 ve 17 : 3 (1 Mayıs 1910), 105-24, Kitapçığın basıldığı yer, Coulommiers : Imprimerie Paul Bedard, 1910, 40 s. Son olarak Engin Akarlı "vasiyetname'nin gerçek olabileceğini ortaya çıkartmıştır : *Belgelerle Tanzimat : Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri* (Bebek-İstanbul, 1978). Fakat bu olanaksızdır.

35 Roderic H. Davison, "The Question of Âli Paşa's Political Testament", *International Journal of Middle East Studies* 11 (1980), 209-25.

de oturarak lanetlemekle, Mithat Paşa çok yaşa diye bağırarak, ve "Marseilaise"i söylemekle çözebileceklerini düşündüklerinden dert yanmıştı.³⁶ Fransızca yazılmış olan risaleler, reformlara daha verimli bir yaklaşımı temsil etmekteydi.

Fransız dilinin on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun çağdaşlaşması yolunda bir araç olmasının bazı yönlerini kapsayan bu incelemeyi bitirirken bir sorum ve iki genel gözlemim olacak. Soru şu : Fransızca bilgisi ile çağdaşlaşma arzusu arasındaki ilgi nedir? Bir insan Fransızca öğrendi diye mi çağdaşlaşma yanlısı olur ? Yoksa zaten çağdaşlaşmaya meyli olduğu için mi Fransızca öğrenmiştir? Soru mantıklıdır, çünkü Fransızca bilenlerin bazılarının tutucu olduğunu kabul edilse bile Fransızca bilenlerin çoğu değişiklik taraftarıydı. Ben sorunun cevabını bilmiyorum. İlgüdülerim bana burada bir kısır döngünün söz konusu olduğunu söylememi emrediyor : Çağdaşlaşma eğilimi bazı kişileri Fransızca öğrenmek için kamçılama ve Fransızca öğrenmek onların çağdaşlaşmaya olan eğilimlerini yöreklendirmiştir.

Bu sorunun cevabı ne olursa olsun sanırım burada yapılan iki ayrı yorumun gerçeği kabul edilmeli. Birisi, on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı erkekleri (çünkü Osmanlı kadınları henüz resmi olarak toplum yaşamına karışmamıştı) arasındaki Fransızca bilgisi devlet memuriyetlerine gelmek için en önemli niteliklerden biri durumuna gelmişti. Eski devşirmeler için fiziksel güç, beceri ve genel bir zihni yetenek neyse, yeni devşirmeler için de Fransızca bilmek oydu. Müslümanlarla birlikte gayrimüslimler de Fransızca bildikleri için hükümet işlerine atanıyorlar veya terfi ediyorlardı. Bu yirminci yüzyılın ilk yıllarına kadar devam etti. 1905 yılında İstanbul'daki Alman büyük elçisi Marschall von Bienberstein, Kaiser'ine Osmanlı İmparatorluğunda, hatta Bağdat Demiryolu yazıhanelerinde bile, Almanca'nın neden az kullanılan dil olduğunu açıklamıştı. "Fransızca, Türkçe'nin yanısıra Osmanlı İmparatorluğunun ikinci idari lisanıdır" diye yazmıştı, "ve mesela bu dildeki hakimiyet, son derece gözde olan Devlet memuriyetine girmek için bir koşul sayılmaktadır."³⁷ Ve devlet memuriyetinde olup da Fransızca bilenlerin çoğu da yenilikçiydi.

Diğer yorumum daha geniş boyutlu : Fransızca dilinin etkisini kabul etmeden, insanın on dokuzuncu yüzyıldaki reform devri olan Tanzimatı anlaması mümkün değildir. Konuşma ve yazışma dili olarak Fransızca'nın etkisini sadece burada sözü geçen yüksek bürokratlar, sadece malzemeler ve fikirler için kullanılan yeni Fransızca sözcükler ve sa-

36 Süleyman Paşazade Sami, ed., Süleyman Paşa muhakemesi... (İstanbul, 1328), s. 75-77.

37 Kreier, "Le role de la langue française", s. 407.

dece politik risaleler göstermez ; aynı zamanda, reformun ve çağdaşlaşmanın bu yazının dışında bırakılmış her alanı da bu etkinin bir göstergesidir. Geniş anlamda insan burada, Fransızcanın vazgeçilmez aracı olduğu Fransa ve Fransız kültürünün son derece derin olan etkisini kabul ediyor.